

Ілляшенко Сергій Миколайович

Сумський державний університет, м. Суми

Роль інновації і інноваційної діяльності у соціально-економічному розвитку

Викладено результати аналізу теорій циклічності соціально-економічного розвитку та з цих позицій порівняльного аналізу стадій розвитку економіки України та провідних країн світу. Запропоновано підходи до формування теоретико-методологічних засад управління інноваційним розвитком вітчизняної економіки.

Ключові слова: теорії циклічності, соціально-економічний розвиток, технологічні уклади, інноваційний розвиток, інноваційна діяльність, маркетинг інновацій.

Вступ. Аналіз різних аспектів розвитку людства свідчить, що вони базуються на різного роду нововведеннях, які періодично докорінно змінювали основи цивілізації. Але розвиток людського суспільства не є рівномірним. Існували досить тривалі періоди уповільненого розвитку, коли використовувалися традиційні виробничі засоби й незмінні виробничі відносини, а нововведення (в основному поліпшуючі, оскільки радикальні нововведення, що випереджали час, не знаходили застосування) лише незначним чином змінювали їх. Однак поступово накопичуються труднощі і протиріччя, які не можна розв'язати існуючими засобами. Вони можуть бути подолані лише за допомогою нових способів виробництва, техніки і технологій тощо, які забезпечать стрімке прискорення на новому витку розвитку суспільства. Проте з часом розвиток сповільниться і цикл повториться знову. Прискорення темпів соціально-економічного розвитку загострило проблему пошуку причин, що ініціюють процеси розвитку, з метою прогнозування тривалості економічних циклів, своєчасного визна-

чення переходів між їх фазами і факторів, які впливають на зміни фаз тощо для коригування стратегій розвитку окремих господарюючих суб'єктів і національних економік у цілому.

Основи циклічності економічного розвитку розроблено у працях К. Маркса, М. Туган-Барановського [4], М. Кондратьєва [5]. Спираючись на їх праці Й. Шумпетер [14] переконливо довів, що причинами циклічності є інновації і заклав основи інноватики. Подальший розвиток інноватики і циклічності пов'язаний з теорією технологічних укладів С.Ю. Глазьєва [1]. Окремі аспекти циклічного економічного розвитку, у т.ч. стосовно економіки України, досліджені у працях Л. Мельника [8, 9], Т. Цихан [13], С. Єрохіна [3] та ін. [2]. Проте недостатньо дослідженими залишилися питання використання положень теорії циклічності і теорії технологічних укладів для визначення найбільш перспективних напрямів розвитку, розробки дієвого інструментарію управління їх реалізацією відповідно до змін фаз економічних циклів і технологічних укладів.

Метою дослідження є аналіз основних положень теорій циклічності і технологічних укладів, проєкція їх на напрямки розвитку економіки України та провідних країн світу, розробка на цій основі підходів до формування теоретико-методологічних і методичних засад управління інноваційним розвитком підприємств та установ як елементів вітчизняної економіки.

Результати дослідження. Перші дослідження циклічності економічного розвитку були розпочаті ще в XIX ст. Х. Кларком, який виявив 54-річний розрив між кризами 1793 р. і 1847 р., але причини цього явища чітко не встановив. Проблематику циклічності економічного розвитку досліджував і К. Маркс, який виявив виникнення з певною періодичністю (7–11 років) криз, спричинених перевиробництвом. Він виділив у виявлених циклах чотири фази: криза, депресія, поживлення, підйом.

Український учений-економіст М. Туган-Барановський, досліджуючи кризові явища в економіці, встановив, що по закінченні кризи (фаза депресії) спостерігається значне нагромадження вільних банківських капіталів, які шу-

кають ринки інвестицій. Перетворення вільного кредитного капіталу в основний у реальному секторі економіки спричиняє поштовхування і підйом.

Завершена модель циклічності соціально-економічного розвитку уперше була запропонована М. Кондратьєвим, який причину циклічності (великих циклів кон'юнктури, або довгих хвиль Кондратьєва тривалістю 40–60 років) вбачав у науково-технічних відкриттях і можливості їх застосування [5]. Згідно з М. Кондратьєвим, циклічний розвиток соціально-економічних процесів (рис. 1) є закономірним явищем, він, безперечно, пов'язаний з НТП і спричинений різного роду нововведеннями (в основному, найважливішими – базисними, що здатні докорінним чином змінити характер людської діяльності, створити нові галузі економіки, започаткувати новий технологічний уклад), які розподіляються в часі нерівномірно і з'являються групами (кластерами), при цьому науково-технічні зміни тісно пов'язані із соціально-економічними.

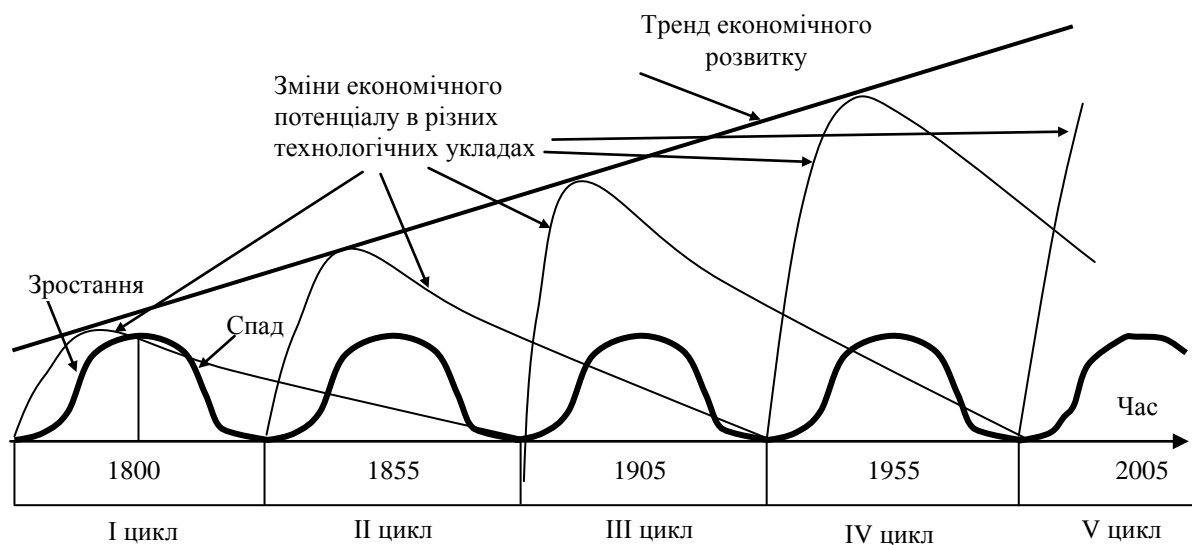

Рис. 1. Цикли Кондратьєва

На рис. 1 [4] показано три довгі хвилі (цикли) розвитку кон'юнктури, виділені безпосередньо М. Кондратьєвим (I–III), хвиля IV, яка мала місце відповідно до прогнозу М. Кондратьєва в недалекому минулому, хвиля V, що проходить в наш час. Показано також цикли відповідних їм технологічних укладів, опускаючи гіпотетичний (прогнозний) VI, основи якого тільки формуються. Як випливає з рис. 1, кожний з виділених технологічних укладів містить залишки

минулого, основи поточного і паростки майбутнього укладів. Позначено роки, що приблизно відповідають середині циклу. Кожна хвиля складається з двох частин: висхідної (пожвавлення та підйом); спадної (реcesія, депресія).

М. Кондратьєв показав, що перед початком висхідної частини довгої хвилі спостерігаються значні зміни умов господарської діяльності: поширення техніко-технологічних інновацій, зміни умов грошового обігу, посилення ролі нових країн тощо.

Відновлення й розширення "основних капітальних благ", що відбувається під час висхідної частини хвилі довгого циклу (довгої хвилі) радикально змінюють і перерозподіляють продуктивні сили суспільства. Для цього потрібні величезні ресурси в натуральній і грошовій формі. Вони можуть існувати тільки в тому випадку, якщо були накопичені в попередній частині (спадній), коли зберігалось більше, ніж інвестувалося. У ці періоди спостерігаються значні соціальні потрясіння, війни, революції, реформи тощо.

Під час зростання постійний ріст цін і заробітної плати породжує у населення прагнення більше витратити, під час спаду, навпаки, падають ціни й заробітна плата. Перше породжує прагнення зберігати, а друге – зниження купівельної спроможності. Акумуляція коштів відбувається також за рахунок падіння інвестицій у період загального спаду, коли прибутки стають низькими й зростає ризик банкрутства.

Аналізуючи теорію довгих хвиль М. Кондратьєва, австрійський учений Й. Шумпетер переконливо довів, що причинами циклічності є процеси, що формують інновації. Він показав, що якщо винаходи розсіяні в часі порівняно рівномірно, то інновації (як історично безповоротні зміни способів виробництва) "накочуються" (і "відступають") хвилями. Основні положення його теорії інновації, що стосуються циклічності розвитку є такими [14]: рушійною силою прогресивного розвитку в циклічному русі є не просто інвестування виробництва, а інвестування інновацій: нових товарів, техніки і технологій, методів управління, форм виробництва і просування продукції тощо; інновація розглядається як

творче руйнування існуючих продуктивних сил і техніко-економічних відносин; життєві цикли окремих інновацій зливаються в пучки (кластери) інновацій.

Довгі хвилі (цикли) кон'юнктури Й. Шумпетер поділяв на дві часові складові: інноваційну (базисні інновації) – коротшу за тривалістю; імітаційну (поліпшуючі інновації) – довшу за тривалістю. Пізніше німецький економіст Г. Менш додав до них третю – короткотривалу, що спричинена так званими псевдоінноваціями (незначним вдосконаленням товарів, технологій тощо).

Спираючись на положення теорій М. Кондратьєва і Й. Шумпетера, у довгій хвилі М. Кондратьєва сьогодні з позицій інноватики виділяють такі її частини: депресія (технологічний пат); економічне пожвавлення (базисні інновації); економічне зростання (поліпшуючі інновації); спад (псевдоінновації). Далі процес циклічно повторюється.

Подальший розвиток інноватики пов'язаний з теорією технологічних укладів С.Ю. Глазьева [1]. За С.Ю. Глазьевим, технологічний уклад є комплексом сполучених самодостатніх і самовідтворювальних технологічних сукупностей на однорідній технологічній базі. При цьому технологічна сукупність розглядається як автономний ланцюжок однорідних технологічних процесів виготовлення будь-якої продукції, об'єднаний із суміжними технологічними процесами в галузях-постачальниках і галузях-споживачах.

Базові технологічні сукупності певного технологічного укладу складають його ядро. Технологічні інновації, що формують ядро технологічного укладу, є його ключовим фактором. Вони виникають у провідних галузях, які відіграють вирішальну роль у поширенні нового технологічного укладу.

Тривалість життєвого циклу технологічного укладу становить близько 100 років, він охоплює фази зародження, росту, зрілості, спаду. Основою виникнення, розвитку і зміни технологічних укладів є базисні інновації, які поєднують у собі досягнення науки і техніки, втілені у нові товари, технології, методи управління тощо і сукупності споживчих властивостей, що відповідають наявним і прогнозованим запитам споживачів. Базисні інновації є основою формування сполучених виробництв і галузей.

Послідовність технологічних укладів та їх характеристики подані в табл. 1 (за даними С.Ю. Глазьева [1]).

Таблиця 1 - Основні характеристики технологічних укладів [10]

Характеристики	Номери технологічних укладів та періоди їх домінування					
	I	II	III	IV	V	VI
	1785–1835 роки	1835–1885 роки	1885–1935 роки	1935–1985 роки	1985–2035 роки	З 2035 року
Країни – технологічні лідери	Великобританія, Франція, Бельгія	Великобританія, Франція, Бельгія, Німеччина, США	Німеччина, США, Великобританія, Франція, Бельгія, Швейцарія, Нідерланди	Країни європейської асоціації вільної торгівлі, Канада, Австралія, Японія, Швеція, Швейцарія	Японія, США, Німеччина, Швеція, країни ЄС, Тайвань, Південна Корея, Канада, Австралія	США, Японія
Ядро технологічного укладу	Текстильна промисловість, текстильне машинобудування, виплавка чавуну, обробка заліза, будівництво каналів, водяний двигун	Паровий двигун, залізничне будівництво і транспорт, машинобудування, пароплавобудування, вугільна і верстатостроительна промисловість, чорна металургія	Електротехніка, важке машинобудування, виробництво й прокат сталі, лінії електродвигунів, органічна хімія	Автомобіле- і тракторобудування, кольорова металургія, синтетичні матеріали, органічна хімія, добування і переробка нафти	Електронна промисловість, обчислювальна і оптиковолоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, добування і переробка газу, інформаційні послуги	Нанотехнології, біоінформатика, геноінженерія, мікромеханіка, CALS-технології
Ключовий фактор	Текстильні машини	Паровий двигун, верстати	Електродвигун, сталь	Двигун внутрішнього згорання, нафтохімія	Мікроелектронні компоненти	Інформаційна революція
Ядро нового укладу, що формується	Парові двигуни, машинобудування	Сталь, енергетика, важке машинобудування, неорганічна хімія	Автомобілебудування, органічна хімія, нафтовидобування і переробка нафти, кольорова металургія, автодорожнє будівництво	Радари, будівництво трубопроводів, авіаційна промисловість, газовидобування і переробка газу	Біотехнології, космічна техніка, тонка хімія	Нетрадиційна енергетика, космічні технології, нанотехнології, геноінженерія тварин і людини
Порівняння поточного укладу з попереднім	Механізація і концентрація виробництва на фабриках	Ріст масштабів і концентрація виробництва на основі використання парових двигунів	Підвищення гнучкості виробництва на основі використання електродвигуна, стандартизація виробництва, урбанізація	Масове і серійне виробництво	Індустріалізація виробництва і споживання, подолання екологічних обмежень щодо енерго- і матеріалоспоживання	Енергозберігаючі технології, наноелектроніка, системи штучного інтелекту

Як впливає з аналізу рис. 1 і табл. 1, різні технологічні уклади певний час співіснують у одному часовому проміжку: відмираючий, панівний і той, що зароджується. Особливо це властиво економікам країн, які не є світовими економічними лідерами чи розвиненими країнами. Це спричиняє цілу низку проблем, пов'язаних з несумісністю технологічних сукупностей різних укладів всередині країни і, особливо, різних країн, що знаходяться на різних етапах соціально-економічного розвитку і які суттєво різняться своїми економіками, соціальним розвитком, стандартами якості життя, техніко-технологічним середовищем тощо. Як приклад з цих позицій розглянемо структуру економіки України (табл. 2).

Таблиця 2. Структура економіки України за технологічними укладами [3, 10, 13]

Показники	Технологічні уклади			
	III	IV	V	VI
Обсяг виробництва промислової продукції, %	57,9	38	4	0,1
Фінансування наукових розробок, %	6	69,7	23	0,3
Витрати на інновації, %	30	60	8,6	0,4
Інвестиції, %	75	20	4,5	0,5
Капітальні вкладення на технічне переозброєння й модернізацію, %	83	10	6,1	0,9

Дані табл. 2 свідчать, що провідним у вітчизняній економіці є III і розвивається IV технологічний уклад. При цьому у країнах, що їх відносять до технологічних лідерів (див. табл. 1), інтенсивно розвиваються галузі IV і V технологічних укладів. Очевидно, без кардинальних зрушень у виборі і що найголовніше, у реалізації стратегії інноваційного прориву Україна залишиться на узбіччі світової цивілізації.

Для порівняння наведемо деякі статистичні дані про інноваційну політику найбільш розвинених у соціально-економічному плані країн світу. Практично в усіх рейтингах соціально-економічного розвитку країн світу на чільних місцях

знаходяться скандинавські країни. Свої успіхом вони у вирішальному ступені зобов'язані державній інноваційній політиці. Зокрема, за часткою витрат на НДДКР від ВВП (дані 2006 р.) вони знаходяться на перших місцях у світі [12]: Швеція – 3,86%; Фінляндія – 3,48%; Японія – 3,3%; США – 2,62%; ФРН – 2,46. Для порівняння, в Україні законодавчо встановлено фінансування НДДКР у обсязі 1,7% від ВВП, проте цього показника не досягнуто. Це, при тому, що ВВП Фінляндії чи Швеції у десятки разів більший за український.

Швеції людство зобов'язане такими розробками [11]: молочний сепаратор, розвідний ключ, термометр, паски безпеки, замок-блискавка, холодильник, комп'ютерна мишка, штучний серцевий клапан, парова турбіна, шарикопідшипник, газовий маяк і т.п. Фінляндія (населення 5,2 млн. осіб) колишня окраїна Російської імперії у якій фінів зневажливо називали "чухонцями", лісові ресурси якої складають 0,5% світових, завдяки інноваційним технологіям виготовляє 25% світового обсягу високоякісного паперу. В процесі його екологічного виробництва покривається 20% енергетичних потреб і 10% потреб в електричній енергії всієї держави. Товарообіг фінської фірми "Нокія" (52 тис. працівників) більший ніж російського "Газпрому" [12] і практично рівний бюджету України.

Фінляндія і Швеція, разом з Сінгапуром і Південною Кореєю є світовими лідерами за часткою населення з вищою освітою. Розрив у доходах 20% самих багатих і 20% самих бідних у Швеції і Фінляндії становить 3 рази (у США 8) [12]. Цим успіхам вони зобов'язані, насамперед, стратегії інноваційного прориву (інноваційного випередження) у поєднанні з соціальною орієнтацією економічного розвитку.

Слід зазначити, що стратегія наздоганяючого розвитку, яку намагалися реалізувати деякі країни Латинської Америки, Азії, Африки, колишніх республік СРСР показала свою безперспективність.

У той самий час країни, що обрали стратегію інноваційного прориву, наприклад, Чехія, Словенія, Угорщина, Хорватія та ін. – загалом 12 постсоціалістичних країн Європи, а також постсоціалістичні країни Азії – В'єтнам, КНР, Камбоджа, Лаос, уже у 2003 р. вийшли на рівень, що перевищує показники

1990 р. При цьому В'єтнам забезпечив зростання ВВП за 10 років майже в 5 разів, що свідчить про можливість реалізації стратегії інноваційного прориву, крайньою мірою, у країнах з транзитивною економікою [10].

Таким чином, теорія і практика успішного соціально-економічного розвитку розвинених країн свідчать, що його основу становлять інновації і інноваційна діяльність. За рахунок інноваційних факторів забезпечується до 70-80%, а у ряді країн і більше (до 95%), приросту ВВП. В Україні на порядок менше.

Інноваційна діяльність на всьому своєму протязі повинна передбачати як науково-дослідні і дослідницько-конструкторські роботи (НДДКР), так і їхній маркетинговий супровід (маркетинг інновацій), у їх логічному взаємозв'язку.

НДДКР [9] розглядаються як роботи творчого характеру, що пов'язані з науковим пошуком, проведенням досліджень, експериментів з метою розширення наявних і отримання нових знань, втіленням їх у нові (удосконалені) вироби і технології, методи управління тощо, науковим обґрунтуванням інноваційних проектів.

Маркетинг інновацій визначають [6, 7] як діяльність, спрямовану на пошук нових сфер і способів використання потенціалу підприємства, розроблення на цій основі нових товарів (виробів чи послуг) та технологій їх просування на ринку з метою задоволення потреб і запитів споживачів більш ефективним, ніж у конкурентів, способом, отримання завдяки цьому прибутку та забезпечення умов тривалого виживання й розвитку на ринку.

Аналізуючи ці визначення, слід зауважити, що з практичного погляду (з позицій конкретного інноватора-товаровиробника) маркетинг інновацій пов'язаний з орієнтацією виробництва і збуту інноваційної продукції на задоволення запитів споживачів, формування і стимулювання попиту. НДДКР – з втіленням досягнень науки і техніки в інноваційну продукцію, здатну задовольнити запити споживачів та принести прибуток їх розробнику і виробнику.

Таким чином, інноваційна діяльність передбачає проведення комплексу робіт, який складається з: наукових (зокрема лабораторних) і маркетингових досліджень (у тому числі бізнес-аналізу, тобто розроблення й обґрунтування

інноваційного проекту); розроблення і виготовлення інновацій; лабораторних і ринкових випробувань; просування інновацій на ринок.

Причому, щоб інновація біла успішна, вона повинна мати три основні взаємопов'язані властивості: новизну; технічну спроможність і економічну доцільність її виготовлення й збуту; корисність для споживачів (споживачами можуть бути і власні підрозділи підприємства-інноватора). Тобто, крім новизни, інновація повинна відповідати запитам споживачів і приносити прибуток (забезпечувати корисність) як її розробнику, так і виробнику (в ідеалі - усім суб'єктам інноваційного процесу). Іноді (це стосується принципово нових інновацій, що базуються на результатах фундаментальних досліджень) запити споживачів цілеспрямовано формують.

З цього слідує, що в умовах орієнтації на інноваційний розвиток, одними з основних складових забезпечення тривалого виживання і розвитку господарюючих суб'єктів стає здатність запропонувати, розробити, виготовити, вивести на ринок і просувати на ньому товари з новими споживчими якостями, що орієнтовані на задоволення існуючих потреб, але новими не традиційними способами, або ж товари, що призначені для задоволення нових потреб (у ряді випадків ці потреби цілеспрямовано формують).

Природно, це вимагає принципово нових підходів до аналізу й виявлення існуючих ринкових можливостей інноваційного розвитку, вибору оптимальних варіантів, з точки зору наявного потенціалу конкретного підприємства і зовнішніх умов, визначення цільових ділянок ринку (сегментів чи ніш) для реалізації відібраних варіантів, або ж формування нового цільового ринку, розробки складових комплексу маркетингу інновацій, а загалом, -управління інноваційною діяльністю на засадах маркетингу. Відповідно, методологія і інструментарій маркетингу інновацій повинні бути покладені в основу діяльності підприємств, що стали на інноваційний шлях розвитку.

Однак практика свідчить, що підприємствами (переважно зарубіжними) застосовуються лише окремі інструменти маркетингу інновацій, і майже не спостерігається випадків коли маркетинг інновацій розглядається як філософія

ведення бізнесу в руслі концепції інноваційного розвитку. Відсутня єдність поглядів на роль і завдання маркетингу інновацій, різними науковцями робиться наголос на його окремих елементах. Недостатньої уваги приділяється питанням організації маркетингу інновацій, розробки і наукового обґрунтування концепції впровадження маркетингу інновацій на підприємстві. Розв'язання вказаних задач дозволить закласти теоретико-методичне підґрунтя переходу вітчизняної економіки на інноваційний шлях розвитку на ринкових, а не адміністративних засадах, і реально, а не декларативно стати на цей шлях.

Висновки.

1. В Україні, на противагу країнам які є лідерами соціально-економічного розвитку, головна увага приділяється розвитку галузей, що відносяться до III-IV технологічних укладів, які втратили актуальність, відповідно, у 30-х і 80-х роках XX ст. На їх підтримку і розвиток виділяються основні людські і фінансові ресурси, що, фактично, обрікає Україну на відставання від провідних країн світу.

2. Для вітчизняної економіки доцільно реалізовувати стратегію інноваційного прориву (інноваційного прискорення), яка передбачає зосередження зусиль на тих напрямках інноваційної діяльності в яких є явні конкурентні переваги і всіляке стимулювання їх розвитку.

3. Однією з передумов забезпечення успіху інноваційної діяльності на засадах концепції інноваційного прориву є взаємне узгодження комплексів науково-дослідних і дослідницько-конструкторських робіт з їхні маркетинговим супроводом - маркетингом інновацій.

4. Вітчизняна практика переконливо доводить, що Українськими підприємствами і установами застосовуються лише окремі розрізнені інструменти маркетингу інновацій, до того ж не адаптовані до існуючих реалій. Відповідно, постає проблема формування цілісної системи інструментів і методів маркетингу інновацій адаптованих до перманентно нестабільних умов вітчизняної економіки.

5. Формування механізмів управління інноваційним розвитком вітчизняних підприємств і установ на засадах маркетингу інновацій надасть змоги обрати перспективні напрями їх інноваційного розвитку, забезпечить передумови входження на рівних ввійти в світове співтовариство цивілізованих країн.

Подальші дослідження повинні бути спрямовані на розробку комплексу практично-орієнтованих інструментів і методів маркетингу інновацій для виконання усього комплексу робіт маркетингового супроводу інноваційної діяльності: від визначення найбільш пріоритетних напрямів інноваційної діяльності результати якої втілені у нові продукти, технології їх виготовлення і збуту знайдуть успіх на ринку, до розробки дієвих засобів формування і стимулювання попиту на інноваційну продукцію.

Список використаних джерел

1. Глазьев С. Ю. Теории долгосрочного технико-экономического развития / С. Ю. Глазьев. – М. : ВладДар, 1993. – 223 с.
2. Економіка й організація інноваційної діяльності : Підручник / [О. І. Волков, М. П. Денисенко, А. П. Гречан та ін.] ; під ред. проф. О. І. Волкова, проф. М. П. Денисенка. – 3-є вид. – К. : Центр учбової дітератури, 2007. – 662 с.
3. Єрохін С. Технологічні уклади, динаміка цивілізаційних структур та економічні перспективи України / С. Єрохін // Економічний часопис – XXI. – 2006. – № 1–2. – С. 34–38.
4. Ілляшенко С. М. Інноваційний менеджмент : підручник / С. М. Ілляшенко. - Суми : Університетська книга, 2010. – 334 с.
5. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. М.: "Экономика", 1989. – 387 с.
6. Маркетинг інновацій і інновації в маркетингу : монографія / за ред. д.е.н., проф. С. М. Ілляшенка. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2008. – 615 с.
7. Маркетинг. Менеджмент. Інновації : монографія / за заг. редакцією д.е.н., проф. С. М. Ілляшенка. – Суми: ТОВ "ТД "Папірус", 2010. – 624 с.

8. Мельник Л.Г. Методология развития : монография / Л. Г. Мельник. – Сумы : ИТД "Университетская книга", 2005. – 602 с.
9. Мельник Л.Г. Экономика и информация: экономика информации и информация в экономике : энциклопедический словарь / Л. Г. Мельник. – Сумы : ИТД "Университетская книга", 2005. – 384 с.
10. Організація та управління інноваційною діяльністю: підручник / за ред. проф. Перерви П. Г., проф. Меховича С. М., проф. Погорелова М. І. – Х. : НТУ "ХП", 2008. – 1025 с.
11. Северная Европа. Регион нового развития / Под. ред. Ю. С. Дерябина, Н. М. Антюшиной. М.: Весь Мир, 2008. – С. 194.
12. Фортунатов В.В. История мировых цивилизаций. – СПб.: Питер, 2011. – 528 с.
13. Цихан Т. В. О концепции технологических укладов и приоритетах инновационного развития Украины / Т. В. Цихан // Теория и практика управления. – 2005. – № 1. – С. 33–39.
14. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1992. – 456 с.